

Адам БАГДАНОВІЧ

З УСПАМІНАЎ

У 1957 годзе браты Максіма Багдановіча — Павел і Мікалай — перадалі Інстытуту літаратуры імя Янкі Купалы Акадэміі навук БССР асабісты архіў свайго бацькі — Адама Ягоравіча Багдановіча. Сярод матэрыялаў архіва — машынапіс манаграфічных даследаванняў «Язык земли», «Население Верхнего Поволжья, Оки и Камы», «Этнический состав народов славянских», «Водо-речные и озерные имена как исторический, этнологический и лингвистический материал», шматлікія падрыхтоўчыя матэрыялы да гэтых прац, успаміны пра М. Горкага, пра рэвалюцыйны рух у Мінску і Мінскай губерні ў 80-х гадах мінулага стагоддзя, пра сына Максіма, фотакопіі пісем М. Горкага, аўтографы пісем Я. Коласа, З. Бядулі, акадэмікаў Дэборына і Замоціна, пісем з Народнага Камісарыята Асветы БССР, з розных рэдакцый і выдавецтваў, ад вучоных Масквы, Ленінграда, Мінска і іншых асоб.

Навуковымі супрацоўнікамі Акадэміі навук БССР І. Крэнь і Ю. Пшырковым падрыхтавана да друку кніга А. Я. Багдановіча, куды ўвайшлі яго аўтабіяграфічныя матэрыялы, успаміны пра М. Горкага, Ф. Шаляпіна, М. Багдановіча і пісьмы М. Горкага, Я. Коласа, З. Бядулі, І. Замоціна да А. Я. Багдановіча.

Друкуем урыўкі з успамінаў А. Я. Багдановіча ў перакладзе з рускай мовы.

У ЗІМОВЫЯ ВЕЧАРЫ

Мне яшчэ трэба расказаць пра часы нашага сумеснага жыцця ў бабчынай хаце, пакуль збіраўся наш новы набытак, моцна пахіснуты бабруйскай авантурай бацькі, які імкнуўся таксама прыстасавацца, выйсці на самастойную дарогу і стварыць незалежнае ад новых паноў становішча.

Асабліваю цікавасць уяўляла бабчына хата ў доўгія зімовыя вечары. Агульны малюнак такі: пасярэдзіне стаіць свяцільнік, адмыслова пры-

стасаваны трымаць дзве лучынкi. Гэта быў драўляны штатыў, умацаваны ў крыжападобны пастамент з жалезнымі вілачкамі зверху, у якія ўстаўляліся лучынкi наўкос, каб полымя перабягала знізу ўверх. Калі адна лучынка даўжынёю два аршыны дагарала, запальвалася і ўстаўлялася другая. За гэтым хто-небудзь павінен быў сачыць і лучынку папраўляць, абломваючы нагарэлы вугаль, які, або сам падаў, або яго кідалі ў карытца з вадой.

Хто з работай, абкружалі свяцільнік, седзячы на тапчанах, г. зн. шырокіх лавах з адной дошкі, або ўслонах — лавах з расколатага кругляка, або зэдліках — кароценькіх лавачках, накіштальт табурэткі, але больш вузкай і прасцейшай. Цяпер усе гэтыя ўслоны і зэдлікі выйшлі з ужытку.

Бабка часцей за ўсё вязала панчохі або рукавіцы — прыбытковая справа, цётка Марыля прала, што зручней рабіць пры скупым святле, а часам між іншым і цётка і маці неяк прыладжваліся шыць новае або рамантаваць, галоўным чынам цыраваць, старое. Вельмі карысная работа: дзякуючы ёй бялізна і вопратка два-тры вякі жывуць. Асабліва падводзілі мяне палатняныя майткі з грубай зрэбнай тканіны, якім, здавалася б, і зносу быць не павінна, але яны хутка праціраліся ў каленнях, а таксама сарочкі, больш тонкія, якія праціраліся ў локцях.

У сялян-хлебарабаў мужчыны вечарамі плятуць лапці, крутцы круцяць і іншую падобную работу выконваюць, а ў бабылёў і безнадзельных сялян зімовыя вечары доўжацца ў размовах. І ў бабчынай хаце амаль заўсёды вечарамі былі «чужнікі», якія прыходзілі папытацца парады альбо проста перакінуцца словам. Знарок прыстасаванай вывадной трубы для дыму, як бывае ў курных хатах, у нас не было. Таму блакітны дым ад лучыны густа слаўся пад столлю і спускаўся ўніз, да палавіны абдаючы ўсё і ўсіх блакітнаватай дымкай. Нікога гэта асабліва не турбавала: вочы з маленства прывыклі да дыму. Калі ўжо ён быў надта густы і калі не было вялікага марозу на дварэ, тады адкрывалі заслонку ў комін...

Я з Магдалінкай звычайна вечарамі сядзелі на ляжанцы, прыхіліўшыся спінаю да цёплай печы. Забаўляліся мы гульнёй ценяў на сценах. Цікава, як яны большалі або меншалі, у залежнасці ад набліжэння ці аддалення, паўтараючы кожны рух прысутных у хаце.

Не дзіўна, што «лучына-лучыначка», як звычайны вобраз, так часта фігуруе ў народных песнях. Колькі радасцей, вясёлых бясед і колькі гора — плачу, стогну, хвароб, смерцяў — яна асвятляла! Хіба можна параўнаць са свечкай, лям-

пай або электрычным святлом! Тут усё чыста, размерана, ясна! Няма слязлівых вачэй і вочных хвароб, дачаснай слепаты, якая так звычайна ў старыя гады. Але ў лучыны ёсць адна незаменная перавага: яна жывая, зменлівая, больш інтымная, бо глыбей зраслася з чалавечым пачуццём у бясконцым шэрагу пакаленняў.

Калі ў доме не было «чужніка», мы звычайна прыставалі да бабкі Рузалі з просьбай расказаць казку.

Неяк незаўважна мы ўцягнуліся ў гэтыя казачныя інтарэсы.

Пачыналася звычайна з вельмі просценькіх, накіштальт «Сарока-варона кашку варыла, на прыпечку (студзіла)»; накіштальт драматызаванага дыялогу: «Ласіца! Дзе была?» — «Ля сажалкі!» — «Што рабіла?» — «Крупы драла!» — «Што зарабіла?» — «Кусок сала» і г. д.; накіштальт бессмяротнай і, магчыма, сусветнай: «Жыў дзед і баба, і была ў іх курка раба», і іншае ўсім вядомае.

Гэта песціла слых рытмічнай размеранасцю мовы і хараством нечаканага вынырвання рыфмы, якая так захапляе чулы дзіцячы слых, надаючы майстэрскай слоўнай пабудове выразнасць закончаных музычных тактаў і, што самае важнае, абуджае ўяўленне, даючы яму зручны матэрыял для яго работы.

Пасіўнасць успрымання казачных сітуацый і перажыванняў, чым далей, то ўсё больш ускладнёных і зваблівых сваёй чаканай развязкай, суправаджаецца актыўнай унутранай работай фантазіі, якая павінна перапрацаваць усё, што ўспрымаецца, уявіўшы яго ў вобразах і дзеяннях, становішчах і адносінах, то рэальных, то фантастычных, у залежнасці ад большай або меншай блізкасці і даступнасці асоб і становішчаў для дзіцячага ўспрымання. Вобразы і становішчы, якія выходзяць за межы дзіцячага кругагляду, уяўляюцца, зразумела, у формах, далёкіх ад замыслу казачніка, але што за бяда? — гэта абуджае ўяўленне, прыспешвае яго і прымушае працаваць над рэалізацыяй і ўяўленнем таго матэрыялу, які выплывае па меры развіцця расказу. Унутраная работа ідзе напружана, дзеючыя асобы так ці інакш уяўляюцца, іксы, ігрэкі і зэты так

ці інакш ахінаюцца ў плоць — хай сабе далёкую ад рэчаіснасці або замыслаў мастака (вопыт і назіранні іх пазней паправяць і дапоўняць) — справа не ў гэтай недасканаласці ўнутранай імклівай работы, а ў пабуджальных штуршках, каб яе рабіць, у абуджэнні творчай актыўнасці, у асэнсаванні становішчаў, у захапляючых пераходах з аднаго становішча ў другое, у драматызме становішчаў, у іх развіцці, што чапляецца адно за другое, у тым, што старажытныя называлі перыпетэяй, у спачувальным перажыванні ўсіх цяжкіх і забытых пераходаў, і галоўнае — у шчаслівым зыходзе — развязцы, у якой дабро перамагае, а зло караецца.

Гэта вельмі важна: гэта пагаджае са светам, з жыццём і яго парадкамі. Усё добра, што добра канчаецца. Гэта развівае бадзёрасць духу і ўмацоўвае яго для далейшай жыццёвай барацьбы з перашкодамі і выкідае за дзверы ўсялякі песімістычны настрой. А гэта зарука поспеху ў барацьбе.

Дарвін у сваёй аўтабіяграфіі гаворыць, што ён, каб даць адпачыць розуму, чытаў розныя аповесці і раманы і быў непатрабавальны адносна іх мастацкай дасканаласці, але ён патрабаваў ад твора добрага канца, г. зн. шчаслівага зыходу, і нават гаворыць, што каб ён быў заканадаўцам, дык забараніў бы выдаваць аповесці з трагічным канцом.

Я гэтак далёка не іду і міруся з аповесцямі з трагічным або сумным зыходам. Але я міруся таму, што заўсёды ўяўляю справу так, што пагібель герояў у барацьбе гэта яшчэ не канец, што сусветнае жыццё павінна мець свае карэктывы, свае папраўкі і аднаўленне парушанай раўнавагі як вынікаў шаленства, злосці і растаптанай справядлівасці, бо інакш жыццё не мела б сэнсу, а гэта недапушчальна па той прычыне, што ў нас саміх ёсць сэнс. Вось і выходзіць, што ў канчатковым выніку ніхто нічога не страціць.

Магчыма, гэта аптымістычная філасофія з адпаведным ёй настроем узнікла і развілася на глебе бабчыных казак з прымірэнчым канцом.

Няхай будуць бласлаўленыя доўгія зімовыя вечары ў бабчынай хаце

пры святле дымнай лучыны і дзівосных ценях, што блукалі па сценах, — вечары, у якія бясконца ліліся чароўныя «бабчыны казкі».

Які шматлікі і разнастайны быў яе казачны рэпертуар! Ён дасягаў соцень. Даследчык фальклору знайшоў бы ў ім падобныя сюжэты і ў розных сюжэтах падобныя сітуацыі, паўтарэнне адных і тых жа матываў, адны і тыя ж мастацкія прыёмы, тыя ж слоўныя формы выказвання, усё гэта так, але гэта зусім не псавала іх характава, наадварот — толькі спрыяла іх чароўнасці: на знаёмых становішчах напружаная ўвага толькі адпачывала.

Сядзіць бабка на эдліку і вяжа сваю панчошу. А мы двое, Магдалінка і я, сядзім на ляжанцы, часта Юзік трэці, інагды Капіля, інагды — у вялікія святы — хто-небудзь з суседніх дзяцей, што прыйшлі спецыяльна слухаць казкі, сядзім на прасторнай ляжанцы, высокая, як на эстрадзе, і напружана слухаем.

Бабка цудоўная была апавядальніца. Гаварыла роўным, мерным голасам, інагды рытмічна і павуча, інагды прыпынялася, інагды паўтаралася, інагды вар'іруючы ўжо знаёмыя нам палажэнні, што надала ім прываблівасць навізны. Для кожнай казкі быў у яе свой асаблівы тон: для бытавых — роўны, размоўны, як пра нешта штодзённае і звычайнае, — тон рэалістычна-пераканальны, якія б фантастычныя ні былі дзеянні; для жартоўных казак — вясёлы і гулівы, з хітрай усмешкай на губах і смяшлівымі маршчынкамі ў прычмураных вачах; для легенд — велічавы і ўрачысты, павучы, з рытмічна-мернай пабудовай апавядання.

У мясцінах патэтычных або трагічных яна, як здатны акцёр, адпаведна мяняла і настройвала голас, надаючы яму асаблівую чуллівую афарбоўку або драматычную глыбіню і выразнасць.

У такіх мясцінах Магдалінка, паддаючыся пачуццёвасці жаночага сэрца, пачынала паціху ўсхліпваць і раптам заходзілася плачам, але мы ўсе пачыналі дружна яе суцяшаць: «Не плач, дурная, гэта ж толькі казка!»; часамі мы дарэмна яе пераконвалі, што ўсё скончыцца па-хорошаму, яна была няўцешная і, каб не псавала музыкі, клалася

спаць, тут жа на ляжанцы, скруціўшыся калачыкам. У такіх патэтычных мясцінах я намагаўся вытрымаць характар, але з прычыны таго, што сэрца і ў мяне было дастаткова пляшчотнае, ледзь стрымліваўся.

Гэта гісторыя паўтаралася і ў наступных пакаленнях, калі я расказваў сваёй унучцы Арынцы пра Пеўніка і Коціка, якія збудаваў ў лесе хатку; Кот хадзіў на здабычу, а Ліса пацвельвала дурненькага Пеўніка рознымі спакуслівымі рэчамі і, калі ён выглядаў у акенца, хапала яго і ўцякала, то я ніколі не мог давесці казкі да канца: толькі зацягну «Нясе мяне Ліса за цёмныя лясы...» — і г. д., як мая Арынка не вытрымлівала, заходзілася плачам і прасіла перастаць, нават не чакаючы шчаслівага выбаўлення Пеўніка.

— Перастань, — сказала яна, — я больш не магу: мне шкода Пеўніка.

Ясна, што для яе справа была не ў шчаслівым зыходзе, а ў самім становішчы, якое для яе жаласлівага сэрцайка было няцярпнае і не павінна было здарацца. А калі ў жыцці такія цяжкія перажыванні і здароўца, то яна не хоча гэтага ведаць, каб не выпрабавваць сваю чулінасць.

Хоць рэпертуар бабкі быў шматлікі і нам здаваўся невычарпальным, але мы не асабліва ганяліся за навінкай — у нас былі свае любімыя, і мы іншы раз давалі пэўнае заданне: раскажы, бабулька, вось гэту — пра Сам-Скокля або «Што ў доме невядома» і г. д. Іншы раз мы не пагаджаліся на адным: я хачу тую, а я хачу тую, але на чым-небудзь мірыліся. І старая казка слухалася з ранейшай цікавасцю. Відаць, трэба была не толькі навізна сюжэта і яго развіцця, але, відаць, галоўная прываблівасць была ў самой манеры раскавання і, магчыма, задавальненне было ў самім паслабленні ўвагі, у паслабленні вострыні перажыванняў, у лёгкіх пераходах ад невядомага к вядомаму, у чароўнасці непазбежных варыянтаў і ўпэўненасці, што ўсё скончыцца шчасліва. У такіх выпадках Магдалінка вельмі хутка засынала, ды і я настройваўся на санлівы лад. У гэтым, відаць, была свая прывабнасць, як у мана-тонным чытанні, каб заснуць.

Не адны дзеці збіраліся слухаць казкі: дарослыя іх таксама ахвотна

слухалі, асабліва новыя для іх, але і ў старых, ім вядомых, яны цанілі манеру апавядальніка або асабліва-васці яго апрацоўкі дадзенага сюжэта, бо адна і тая ж казка ў розных вуснах робіць зусім рознае ўражанне.

Асабліва многа дарослых прыходзіла слухаць казкі на каляды ў двухтыднёвік «святых вечароў». Гэта даўні звычай прысвячаць гэтыя вечары павучальным і карысным для душы гісторыям.

Тут бабка бралася за легенды, якіх у яе быў ладны запас. Раска-вала яна іх з асаблівым урачыстым тонам, з рытмічнай будовай, якая, не ведаю, была традыцыйнай або яе ўласнай асаблівасцю. Кожная легенда вырашала якое-небудзь рэлігійнае або жыццёвае пытанне, давала прыклад, узор для пераймання, а наогул гэта былі народныя пропаведзі, зразумела, больш дзейсныя і пераканальныя, чым малазразумелае віці-ства царкоўных прапаведнікаў, якіх слухаюць больш у якасці набожнага практыкавання, разумеючы пятае цераз дзесятае. Легенды — не казкі, у якіх можа не быць ні аднаго слова праўды. Ад казкі праўды не патрабуюць: яна павінна быць займальнай або дасціпнай. Чароўны характар для яе толькі сродак стварыць цікавае або трагічнае становішча і знайсці з яго выхад. Іншая справа легенда: чароўнае ў ёй — элемент натуральны. Там, дзе прысутнічае бог, яго святыя або анёлы, г. зн. істоты звышнатуральныя, усе іх дзеянні па сваёй прыродзе ўяўляюцца натуральнымі, г. зн. для іх магчымымі.

Таму да легенды зусім іншыя адносіны, чым да казкі: не толькі цэнніцца яе павучальны элемент, але многае чароўнае ў легендзе прымаюць за праўду: ну што ж, усё гэта было ў вяках даўно мінулых. Для іншых жыццёвая праўда, заключа-ная ў легендзе, асвятляе і апраўдвае яе чароўны элемент.

Часта ў якасці казачніцы бабку замяняла маці. Яна ведала амаль усе бабчыны казкі і раскавала іх добра, г. зн. нам, дзецям, у яе пераказе казкі падабаліся, але ёй было далёка да мастацкага таленту бабкі.

Цётка Марыля, зразумела, таксама ведала многія бабчыны казкі, але

не памятаю, каб яна нам іх расказвала.

Дзядзька Анупрый добры быў апавядальнік, але ён нас, дзяцей, не песціў, ён перадаваў дарослым нешта накшталт навел Дэкамерона, вычитаных з польскіх кніжак, апавяданне пра пана Твардоўскага і змест розных аповесцей і раманаў, якія яму здаралася чытаць на польскай мове.

Словам, казка ў нас квітнела і зрабілася звычайнай порцыяй забаўкі для нас, дзяцей. Мы ледзь не кожны вечар патрабавалі свайго.

Дарослыя, відаць, гэтыя патрабаванні лічылі справай зусім натуральнай і па магчымасці задавальнялі нашы эстэтычныя і разумовыя запатрабаванні.

Я асабіста казачнай атмасферы, што ўкаранілася ў бабчынай хаце, надаю вялікае адукацыйнае значэнне: гэта была мая першая школа, якая абуджала дрэміючыя пачуцці і фантазію, якая развіла маю цікаўнасць і адкрыла мне ў зразумелай і займальнай форме нямала жыццёвых звестак і маральных разуменняў.

Не ведаю, свядома ці несвядома і выпадкова (хутчэй — свядома), але выбар казачнага матэрыялу, яго паступовасць, адпаведнасць узросту і ступені разумення ўпаўне адпавядалі строгім педагогічным патрабаванням.

Спачатку нас трымалі на «жывельным эпасе». Гэта вялікі раздзел у бабчыным рэпертуары, і я пазней у вучэбных кніжках і нават зборніках, накшталт афанасьеўскіх, не сустракаў нічога новага па гэтай часці.

Мядзведзяў вялікіх і маленькіх я ў раннім дзяцінстве бачыў: іх трымалі на панскім двары... Мядзведзяў таксама вадзілі і скамарохі, такім чынам, пра мядзведзяў я меў рэальнае ўяўленне. Зайцоў я таксама бачыў, але лісу і ваўка, гэтых звычайных герояў казачнага эпасу, я не бачыў у дзяцінстве, але чамусьці я іх даволі правільна сабе ўяўляў. Відаць, упадабленне да сабакі памагло выпрацоўцы ўяўленняў. Ва ўсякім выпадку, штукарствы лісы былі забаўныя, і яе грубавата-камічныя выдумкі і выхадкі выклікалі сваёй нечаканасцю дружны смех. Знорок камічных казак у бабулі таксама быў ладны запас. Былі казкі тыпу «не

люба — не слухай, а маніць не перашкаджай» або расказаў барона Мюнхгаўзена, якія так добра былі скампанаваны, што чым далей, тым становішчы былі больш камічныя, неспадзяваныя і неверагодныя, а смех ішоў усё ўгору і ўгору і даходзіў да болю ў баках і жываце. Гэтага тыпу казкі ў сталым узросце я перадаваў рускім сялянам, дзе-небудзь у вёсках або ў лясных цяп-лушках, вечарамі ў час сваіх службовых паездак, і эфект быў той самы, чыста дзіцячы, нават звышдзіцячы: некаторыя асабліва ўспрымальныя або смяшлівыя ў курчах, як утрапёныя, качаліся па доле, і я вымушаны быў перапыняць расказ, каб не быць прычынай якога-небудзь няшчаснага выпадку, баючыся, каб якая-небудзь «жыла» не лопнула ад смеху. Апроч гэтага тыпу казак, якія складаліся з перапляцення розных неспадзяваных недарэчнасцей, разлічаных на беспрадметны смех, былі камічныя казкі, так сказаць, класавага ці нацыянальнага характару. Па-першае, высмейваліся царкоўны клір — поп, дыякан, дзяк — або пан; часам яны па чарзе траплялі ў камічнае становішча; у казках другой катэгорыі ў якасці камічных персанажаў выступалі і цыганы; яны звычайна траплялі ў няёмкае становішча або ў свае ўласныя сеткі, хітра расстаўленыя на мужыка. Трэба сказаць, што камізм і гумар гэтага роду казак часта грубаваты, але незласлівы і зусім пазбаўлены пачуцця нацыянальнай варожасці або нянавісці. Мужыку часта даводзілася заблытвацца ў сетках гэтага гатунку сваіх больш дошлых суседзяў, і ён ім помсціў тым, што высмейваў іх у казках. Амаль тое ж трэба сказаць і пра герояў казак першай катэгорыі: поп і пан звычайна аставаліся ў дурнях, а мужык браў верх. У жыцці было якраз наадварот, і мужык шукаў прывіднага самазадавалення ў казках. Асабліва вялікі быў у бабулі аддзел казак легендарных, і, можа быць, гэта былі лепшыя казкі. Многія з іх былі даволі кранальныя і прасякнутыя жывым рэлігійным пачуццём. Але ўяўленні пра бажаство былі простыя і здзіўляюча наіўныя, а святыя (звычайна св. Юрый і св. Мікола) паказваліся нярэдка ў становішчах даволі камічных, асабліва святы Мікола. У адной казцы-

легендзе ён, будучы вельмі цікавым, падбег аднойчы пад акно ў лазеньку паглядзець, што там робіцца. «А там маладзіца дзіця раджала, а бабуля-пупарэзніца ёй памагала». Заўважыўшы, як нехта нядобры цікуе, бабуля, каб ён не сурочыў парадзіху, ухапіла камень з печы і з крыкам і кленічамі шыбанула ім у акно. І разбіла лоб св. Міколу, разбіла да крыві. Дарэмна ён стагнаў і енчыў перад богам, скардзячыся на крыўду: бог сказаў, што ён па заслугах пакараны за сваю недазволенаю ціканасць. А святы Юрый смяўся, за бакі хапаючыся, з пасаромленага суперніка, што рабіла крыўду нясцерпнай. Гэта гуллівая завязка, а далей легенда перадае шэраг помслівых учынкаў святога Міколы ў адносінах да дзіцяці, нічым, зразумела, не вінаватага. Святы Юрый, чым мог, яму памагаў, а св. Мікола помсліва ўсё раскідаў. І так ішло жыццё дзіцяці, упярэмежку ўдачы з няўдачамі, пакуль бог па скаргах беднага чалавека на няшчасці і няўдачы не ўмешваўся ў гэту справу, параіўшы яму справіць Мікольшчыну. «А я ўжо са сваімі святымі прыйду да цябе ў госці». Мужык справіў «гучную» Мікольшчыну, запрасіўшы ўсіх суседзяў. І ў час піру пераняў на вуліцы госпада бога з яго святымі, здарожанымі і галоднымі. Пасадзіўшы іх у кут, мужык пачаў частаваць іх з просьбамі і прымусам, а гасцей спяваць паводле звычайу мікольскія хвалебныя песні, св. Міколу дагаджаць. Мікола, задобраны і ўлагджаны, не ведаючы, хто яго частуе і дагаджае, пачаў у бога прасіць яму міласць. Тут бог і зловіў яго на словы, сказаўшы: «Амінь, няхай так будзе». Потым толькі жартам папытаў: «Ці знаеш ты, за каго ты прасіш? Гэта ж той чалавек, што на радзінах табе бабуля лоб разбіла». Мікола схамянуўся, ды дзецца не было куды.

Я не перадаў усіх перыпетый легенды, але сутнасць справы ясная: адзін святы памагае, а другі, памятаючы крыўду, псуе наладжаную справу, асабліва па сваёй спецыяльнасці, памятнай справе, пры маўклівым або жартлівым патуранні самога госпада бога. У ёй характэрна ўзаемнае суперніцтва першаступенных святых, узаемнае падглядванне і насмешлівыя адносіны бога да гэ-

тага суперніцтва і як бы прызнанне яго аўтаномных правоў у іх спецыяльных сферах ужывання. Далёка не ўсе легенды вядуцца ў гэтакіх вольных і гуллівых тонах, але такія сустракаюцца. Гэта значыць, што іх складальнікі пацяпаліся над святымі або кашчунствавалі. Гэта пасільная спроба вытлумачэння, адкуль паходзяць асабістыя і грамадскія няшчасці ў той час, калі ёсць справядлівы бог. Вядома, што кожны народ мае свайго святога ахоўніка: рускія — Міколу, украінцы — Паўла, а беларусы — Юр'я. Памагаючы сваім, яны, дзе можна, шкодзяць чужым кліентам. А бог, як польскі кароль, справядлівы, але часта бяссільны ў адносінах да сваіх магнатаў. Яшчэ менш кашчунствавалі мая бабуля ці маці — людзі глыбока веруючыя, перадаючы гэту гуллівую легенду: яны перадавалі яе як нешта звычайнае, што ідзе ад старых людзей. Мы, зразумела, рагаталі з разбітага лба Міколы і добра разумелі св. Юр'я, які смяўся, за бакі хапаючыся. Большасць бабчых легенд, хоць яны такія ж наіўныя, пазбаўлены камічных элементаў і глыбока крапальныя ў сваіх простых і задумлівых пачуццях.

Былі і страшныя, якія апісвалі пякельныя пакуты: там маляваліся змрочныя карціны ў духу Дантава «Пекла» і здзіўляла вынаходлівасць усялякіх катаванняў; там пападала кожнаму за яго справы: і гультаям-лежабокам, і жанчынам, якія не раджалі і грудзмі не кармілі, і ліхвярам-крывасмокам, і канакрадам, а асабліва войтам, аканомам і панам: іх чэрці, прыбіўшы за пупавіну к дрэву, лупцюць бічамі або прыпякаюць напаленым жалезам, ганяючы вакол дрэва, кішкі намотваюць, а тыя, каго караюць, пры гэтым рагочуць, «сардэчным смехам смяюцца». У гэтым смеху ўся соль.

Было нямала фантастычных казак, якія звычайна даследчыкамі залічваюцца да рознага разраду міфічных, але яны не пераважалі. На першым месцы былі казкі бытавыя і легенды.

Колькі іх бабуля ведала? Цяпер цяжка падлічыць, але думаю, што каля двухсот, а можа і больш. Гэта велізарны запас: гэта даволі важкі зборнік.

Многа я запісаў яшчэ ў ранняй маладосці бабчых казак, але з іх

надрукавана ў акадэмічных зборніках Шэйна каля пяцідзiesiąці. Пад большасцю пазначана яе імя — Рузалі Асьмаковай, але частка пазначана імем маёй маці. Гэта азначае толькі апошнюю рэдакцыю, а па сутнасці справы яны ўзыходзяць да той жа бабулі Рузалі або яе продкаў, гэта нашы родавыя казкі. Сярод іх было нямала такіх, якіх я нідзе не сустракаў у вялікай казачнай літаратуры Беларусі, Украіны і Маскоўшчыны. Але велізарная большасць па сюжэтах і тэматычна агульныя з гэтай часткай славянскага свету, а часткова — змененыя, але можна пазнаць — выходзяць і за яго межы.

Але колькі іх загінула, і беззваротна загінула, ужо запісаных, а я далёка не ўсе запісаў і помніў!

Аб'ёмісты сшытак я прывёз у Нясвіж у настаўніцкую семінарыю (1880 г.) і перадаў настаўніку П. А. Ввядзенскаму, які збіраў вучнёўскія запісы для Шэйна. Аднак у Шэйна ні адной з гэтых казак не з'явілася. Між іншым, там якраз і былі нашы любімыя «Сам-Скокаць, барада з локцаў, а піпка з сажань», «Адай тое, што ў доме невядома» — абедзве вельмі характэрныя глыбокай старажытнасцю ўяўленняў пра свет далёкі і пра той свет і складанасцю будовы. Відаць, гэты запіс загінуў увесь, заваляўшыся ў паперах Шэйна, якіх, як вядома з яго біяграфіі, ніхто не разабраў, каб аддзяліць надрукаванае ад ненадрукаванага, і наўрад ці яны дзе-небудзь захаваліся.

Яшчэ большы сшытак, пераважна з запісамі легенд, прапаў у мінчука Слупскага, які ў палове васьмідзесятых гадоў выдаў «Каляндар Паўночна-Заходняга краю», здаецца, 85-ы ці 86-ы год, і меў на ўвазе выдаваць кніжкі па беларускаму фальклору і этнаграфіі. Ён выпрасіў у мяне гэты сшытак, каб даць яго нейкаму беларускаму паэту, можа Янку Лучыну (Неслухоўскаму), тады адзінаму ў Мінску, хто падвізаўся ў няўдзячнай справе пісання вершаў па-беларуску. Перадаў ён каму-небудзь ці не перадаў, я не ведаю, але ён паехаў на службу ў земскія начальнікі, кудысьці ў Пермскую губерню. Там яго і след знік! І нават бессаромна ашукаў мяне. Сустрэўшы яго перад ад'ездам у рэдакцыі «Мінскага лістка», я напамніў яму пра сшытак. Ён пачырванеў (гэта да яго гонару кажу)

і тут жа заявіў: «Я завёз к вам на кватэру, але вас не застаў. Я перадаў, я там пакінуў...» Аказалася — не быў, нікому не перадаў і нічога не пакінуў. Так гэтыя запісы і прапалі: яны нідзе пасля не паявіліся ў друку. Нарэшце, вялікая папка з маімі запісамі фальклорнага і этнаграфічнага характару, у тым ліку нямала бабчыных казак, легенд, бывальшчын і баек, а таксама два сшыткі, зробленыя па маёй просьбе маімі таварышамі А. К. Войткам (беларускае вяселле Бабруйскага павета) і Ф. І. Гарбачыкам (песні с. Шчорсы Навагрудскага павета), згарэлі ў Яраслаўскім пажары (1918 г.) разам з маёй вельмі каштоўнай бібліятэкай, маім архівам і перапіскай, у тым ліку многа пісем М. Горкага і яго жонкі (1897—1907 гг.), якія мелі вялікую цікавасць для біяграфіі гэтага вядомага пісьменніка і ў той час майго бліжэйшага друга.

Усё гэта загінула беззваротна! Я запісаў матэрыял, маючы на ўвазе папоўніць яго на беларускай глебе, ад якой я быў адарваны з 1896 г., і, папоўніўшы, аформіць і апрацаваць. Але адарваны службай і бягучымі інтарэсамі — рэвалюцыйнымі, грамадскімі і публіцыстычнымі, якім я аддаваў нямала часу і сіл, а таксама сямейнымі справамі, якім таксама забралі нямала часу (дастаткова сказаць, што ўсіх сваіх семяных сыноў я вучыў сам і кіраваў гімназічнымі заняткамі траіх старэйшых), аддацца гэтай рабоце я не мог, а работа была вельмі вялікая і адказная. Толькі цяпер, ужо ў глыбокай старасці, я змог узяцца за афармленне таго, што накіпілася ў запасах маёй глыбокай памяці з ранняга дзяцінства і перапрацавана крытычным разуменнем. І наўрад ці ўдасца аформіць усю гэту веліч. Але ў тым не мая віна: усё жыццё я быў сумленным працаўніком.

Што рабіць? Што страчана, тое страчана: «Не плачце над трупамі». А я так многа траціў і страціў. Але заўсёды знаходзіў дастаткі сіл і бадзёрасці духу, каб стаічна пераносіць страты.

Уласна кажучы, бабчына хата і, у прыватнасці, цудадзейная ляжанка ў ёй, дзе нарадзіліся і аформіліся мае найбольш глыбокія ўражанні ранняга дзяцінства, вызначылі мае густы і мае схільнасці на ўсё наступнае жыццё.

цё. Многае з таго, што тут было закладзена, я потым паспеў літаратурна апрацаваць. Мае «Пережитки древнего мирозерцания у белорусов», якія сустрэлі даволі спачувальныя водгукі друку і вучонай крытыкі, амаль цалкам вынесены з бабчынай хаты. Я толькі правяраў ступень іх распаўсюджанасці і ў чым-кольвек дапаўняў далейшымі назіраннямі. Гэта праца маладая і, зразумела, не сталая, але і ў гэтым недасканалым выглядзе яна дае вельмі многа цікавага і важнага для навукі. Гэта гаворыць такі знаўца, як Ян Вітарт, польскі этнограф («Wisła», 1897 г., вып. 3), і яшчэ нядаўна я сустракаў спасылкі на гэту сваю юнацкую працу ў лекцыях па этнаграфіі аднаго прафесара (забыў прозвішча) Кракаўскага універсітэта. У рускіх газетах былі спецыяльныя артыкулы, прысвечаныя маёй працы, як, напрыклад, Міхневіча ў «Новостях» і вялікія вытрымкі ў «Биржевых ведомостях» за 1895 год.

Адным словам, [праца] не прайшла незаўважанай, наадварот, і агульны і спецыяльны друк абодвух сталіц на яе адгукнуліся.

Быў вельмі прыемны, але з перабольшанымі пахваламі, водгук «Научного обозрения» (1895 г., № 33), дзе ў 1894 годзе была змешчана мая праца па таму ж пытанню, але больш сціслая. Асабліва мне было прыемна сустрэць у «Живой старине» (1895 г., т. III—IV) строгі разбор такой буйнай велічыні, як акадэмік В. І. Ламанскі.

Я з задавальненнем прыгадваю гэтыя пахвалы, зробленыя 35 год таму назад. Я, зразумела, не спраўдзіў спадзяванняў шанюўнага акадэміка, і не таму, што не было сілы спраўдзіць, — любоў да справы і свайго народа многае маглі зрабіць. Але справа ў тым, што я не меў ніякай магчымасці заняцца гэтай работай.

Напісаў я, уласна, многа, каля стаці нават больш друкаваных аркушаў, лічачы і тое, што ў рукапісах. Гэта вельмі многа, калі ўзяць пад увагу, што я ніколі не займаўся адной справай, а дзвюма, трыма паралельнымі, якія, як рэвалюцыйная работа, захаплялі мяне часамі столькі ж, колькі служба, а псавалі нервы нават яшчэ больш. Напісаў многа, а толку мала: усё гэта канула ў Лету правін-

цыяльных часовых выданняў, дзе іх і заўзяты бібліёграф не знойдзе. Адны толькі «Пережитки» ды тое, што надрукавана ў зборніках Акадэміі навук, могуць мець дзейснае значэнне. Дый з «Пережитками» здарылася тое, што з маймі рукапіснымі зборамі.

Надрукаваныя яны былі ў 500 экзэмплярах; у продаж я іх пусціў каля двухсот экзэмпляраў. А астатнюю колькасць пускаць устрымаўся, маючы на ўвазе дапоўніць, пашырыць, удасканаліць; ды так і не дапоўніў і не ўдасканаліў. І ўсё, што ў мяне аставалася, згарэла разам з рукапісамі. Таму мая кніжка мае сапраўды бібліяграфічную рэдкасць. Я нават сам пасля пажару не меў ні аднаго экзэмпляра. Пасля я сабраў іх тры, выпрасіўшы ў прыяцеляў, якім раней даваў, але адзін з іх зачыліў прафесар Кацэнбоген у Мінску, папрасіўшы часова для сваіх лекцый, ды так і павёз у Сібір. У Мінскай дзяржаўнай бібліятэцы ёсць адзін экзэмпляр ды ў Ленінградскай і Маскоўскай публічных, а гэтага дастаткова, каб задушэўная скарбніца бабулі Рузалі не загінула, «як грошы Грышкі Парэцкага», яе стрыечнага брата, закапаная ў зямлю.

Ужо яе праўнук Максім, які ўзяў у спадчыну нешта ад яе духу, паспеў за свой кароткі век запазычыць што-нішто з гэтай скарбніцы, увасобіць у вершаваныя формы. І па бабчыных казках ён упершыню пазнаёміўся з беларускай мовай.

Выходзіць, што сядзенне на ляжанцы было не марнае, і бабуля Рузаль прайшла праз сваё доўгае і цяжкае жыццё з велізарнай ношчай даўніны за плячыма не так сабе...

Што і трэба было давесці...

Такім чынам, бабчыны казкі — калі не ўсё лепшае, то многае з таго добрага, што я ўспрыняў, седзячы на ляжанцы. Вельмі скоро я сам зрабіўся даволі прыстойным апавядальнікам, пераймаючы і словы і манеру бабулі, і шырока пусціў гуляць яе казкі, расказваючы равеснікам, якія пасвілі кароў або коней, ля пастушкавага аганька і на сенавалах, дзе мы, дзеці, збіраліся цэлымі групамі куляцца ў духмяным сене, і ў «Пятровых», куды ў святы збіраліся хлопцы гуляць у карты: «у воза», «у кікса», «у караля», «у мар'яша».

«у стукалку» і «ў наскі» і іншыя гульні, дзе дзетвара і падлеткі знаходзілі да спадобы сабе нібы ўзаконены звычай прытулак. Пасля я з нязменным поспехам выносіў іх у грамадства ўсё вышэй і вышэй, і яны сустракалі спачувальны прыём і ў колах самай высокай кваліфікацыі.

Жывая і бяхітрасная крыніца смеху заўсёды сустракала спачувальныя адносіны, нават у людзей, якія ўжо зазналі рознага вытанчанага ма-

стацтва. Пасля тонкіх або вострых страў з духмянымі прыправамі хочацца інагды простага хлеба з квасам.

Але казкі канчаліся, мы стамляліся ад трагічных хваляванняў і ад смеху, або апавядальнікам надакучала забаўляць нас; Магдалінка, скурчыўшыся, засынала на ляжанцы каля печы, а для мяне пачыналася лёгкая рэлігійная пакута — паўтарэнне доўгіх малітваў.

ЯНУТКА-МАЛЯР

Яго называлі, згодна дакументаў, Іван Папкоў. Ён быў сапраўдны мастак, першы выхадзец «у людзі» з прыгоннай масы халопеніцкіх сялян. Вучыўся ён яшчэ ў той мураванай школе і рыхтаваўся да пасады канторшчыка, як і Анупрый Парэцкі, і выявіў вялікія поспехі ў маляванні. Я яго добра памятаю, але ведаю пра яго больш па расказах. Янутка быў мастак, і добры мастак, мяркуючы па тым, што я бачыў з яго жывапісу, і мяркуючы па пасведчанню, выдадзенаму з Акадэміі мастацтва замест атэстата, які ён згубіў. З гэтага пасведчання відаць, што ён меў званне вольнага мастака і мог быць настаўнікам малявання ў сярэдніх школах. У нас пра гэта казалі больш гучна, хоць і недарэчна: «Прафесар па дваранскай лініі».

Лёс яго ў пачатку вельмі нагадваў лёс Шаўчэнкі, але ў далейшым — вялікая розніца — у яго не было выратоўчага паэтычнага дару.

Янутка, навучыўшыся ў пачатковай школе, быў канторшчыкам у тым жа маёнтку Халопенічы яшчэ ў часы графа Храптовіча (пачатак пятнаццятых год). У ранняй маладосці ён меў вялікія схільнасці да малявання і, трэба думаць, маляваў удаля, бо намаляваў партрэт самога графа і яго дачкі... Партрэты звярнулі на сябе ўвагу. У гэты ж час ён злюбіўся з прыгожанькай пакаёўкай Полькай (Поляй) Шаблоўшчынкай, і яна нарадзіла сына Казіміра, які насіў прозвішча Шаблоўскіх, а не Папковых, бо нарадзіўся да шлюбу. Яго дзядзька Базыль Папкоў, старшыня, на гэтым настояў, відаць, баючыся ўмяшання ў сваю гаспадарку ці чаго-небудзь падобнага на гэта.

Не ведаю прычыны, чаму ён немцам Брамам, грозным упраўляючым, быў паніжаны на даглядчыка жывёлы. Бачылі яго ў лапцях каля хлявёў і, зразумела, (людзі злыя) насміхаліся з яго, учарашняга амаль паніча. Тады ён адважыўся на вельмі смелы ўчынак. Ён уцёк у Пецяярбург шукаць заступніцтва ў Храптовічаў, прайшоўшы ўсю дарогу пешшу і прытым без пашпарта і грошай. Для тых часоў гэта подзвіг і дзіва. Шчасліва дабраўся, адшукаў іх у Пецяярбургу і, паваліўшыся ў ногі маладой графіні, прасіў заступніцтва за яго і адаць у школу вучыцца. Відаць, гэта маладая асоба не цуралася добрых пачуццяў. Ён не быў пасланы ў паліцыю за ўцёкі, і яго не адправілі па этапу, як гэта рабілі звычайна, а ўладкавалі ў класы малявання пры Акадэміі мастацтва. Ці скончыў ён Акадэмію, я не ведаю, але, мяркуючы па часу знаходжання яго ў Пецяярбургу, можна думаць, што скончыў ці ва ўсякім выпадку вучыўся жывапісу. Калі ўцёк ён да Храптовічаў як да сваіх паноў, то гэта павінна быць да паловы пятнаццятых год, бо ў гэты час маёнтак ужо быў прададзены Лапе, а паявіўся ён зноў у Халопенічах у пачатку шасцідзятых год з аршынным атэстатам у трубы, з вялікай пячаткай. За гэты час яго Поля паспела нарадзіць дачку Людвігу ад нейкага Лебедзева, відаць, чалавека зусім выпадковага — быў і няма яго. А Людвіся — вось яна!

Прывёз Янутка з сабой не толькі атэстат «па дваранскай лініі», сваё мастацтва, невядомае ў Халопенічах, і многа казачных апавяданняў пра свае прыгоды і пра цуды сталіцы,

але і закаранелую схільнасць да п'янства. Ён яе адразу паказаў. Хадзіў з дому ў дом у госці. Яго сімпатыі да Полі зноў ажывіліся, і, хоць гэта быў, бясспрэчна, мезальянс для «прафесара па дваранскай лініі», ён ажаніўся з ёю, не зважаючы на тое, што была Людвіся.

Тут пачалася трагедыя яго жыцця. Справа не ў жаніцбе. З Польшай яны жылі па-добраму, а справа ў тым, што ён піў запоем, перыядычна, і напіваўся да белай гарачкі. Заказаў было многа і амаль выключна на абразы. Плацілі за гэта дрэнна. Добрых фарбаў не было, даводзілася задавальняцца тым, што ёсць. Я ведаю, пісаў ён абразы для Халопеніцкай царквы, Грыцкавіцкай, Лошніцкай і Барысаўскай. Мусіць, пісаў і для іншых. Працаваў на старане, а калі надыходзіў перыяд запою, ён пратываў усё: сваю вопратку, абутак, фарбы, палатно, закладаў напісаных абразы — усё, што можна было прапіць. Вось у чым была трагедыя, калі паглядзець збоку. А што ёй адпавядала ў яе ўнутраным ладзе — гэта ён схаваў з сабой у магіле. З Ратуці і Лошніцы, дзе ён працаваў, ён прыйшоў у Халопенічы босы і толькі ў жаночкай кашулі, якую нейкая жаласлівая жанчына дала як міласціну, каб не свяціў ён голым целам. Вось у чым трагедыя «прафесара па дваранскай лініі». Атэстат недзе, відаць, у закладзе загінуты. Я бачыў у Халопеніцкай царкве тры вялікія яго абразы і запрастоўны крыж. Гэта першыя мастацкія творы, якія я бачыў наогул, і па іх атрымаў разуменне пра жывапіс. Адзін — «Стрэчанне» — напісаны фарбамі грубымі, але твары выразныя, і кампазіцыя сведчыць пра добрага майстра. лепшымі фарбамі напісаны «Зняцце з крыжа» і «Уваскросанне Хрыстова», амаль такія ж, але памерам меншыя, як у

Мінскім саборы. Першая была копіяй з карціны Рубенса. Другая таксама копія нейкага замежнага мастака, забыўся якога. Копіі і паводле малюнка і паводле фарбаў вельмі добрыя, мусіць, не горш за мінскія.

Бачыў я яшчэ два партрэты яго работы — старавера Прошкі Ровіна і яго жонкі. Зноў-такі гэта былі яго першыя партрэты, якія я бачыў у маленстве. Пазіраючы на іх, я палыхаўся: жывы Прошка са сваім суровым тварам і позіркам спадылба, і жывая Прошчыха. Я баяўся адзін з імі аставацца ў хаце. Здаецца, што гэта неблагая рэцэнзія і варта тых птушак, што клявалі вінаград на карціне, пісанай Апелесам.

Прыехаўшы ў Мінск, ён нешта скура пазычыў у майго бацькі дзесяць рублёў і потым паабяцаў, што за гэта напіша яму яго патрона Георгія Пабеданосца. Маці выткала шырокае палатно для гэтага абраза, палатно было прапіта, а грошы, зразумела, не аддадзены. Такая гісторыя бывала і з іншымі.

Я бачыў двойчы Янутку-жывапісца. Першы раз, калі мне было гады гры-чатыры, бо гэта было яшчэ ў нашым першым доме. Ён быў у нас у гасцях. І цяпер я бачу яго ясна і выразна. Бледны твар, русая бародка клінком, нос з гарбінкай, высокі лоб і залацістыя, лёгкія і пушыстыя, хвалістыя валасы да плячэй, выгляд вельмі жывапісны. Ён быў у чорным сурдуце, у кашулі з шырокім каўняром, перавязаным хусцінкай з банцікам, — зноў-такі як носяць мастакі. Другі раз я бачыў, як яго хавалі. Гэта было хутка пасля нашага вяртання з Бабруйска ў 1867 ці 1868 годзе. Прыгожы адкрыты лоб і кудры былі тыя ж самыя, але твар зблажэў і сінізна выступала на ім.

Тады казалі: «Гарэлка спаліла Янутку».